

БЮДЖЕТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР ВА УЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ЙЎЛЛАРИ

Атаниязов Жасурбек Хамидович
ТМИ, “Халқаро молия-кредит” кафедраси муdiri
иқтисодий фанлари доктори, профессор
E-mail: jasurbek156@gmail.com

Кенжаев Соҳиб Сайфиевич
БМА магистранти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада бюджетлараро муносабатлар ва уларда трансфертларнинг туган ўрни, объектив зарурлиги, функционал вазифалари, иқтисодий оқибатлари ва бюджетлараро муносабатларни тартибга солишни ривожлантириши истиқболлари ёритиб берилган.

***Калит сўзлар:** бюджетлараро муносабатлар, бюджетлараро трансферт, вертикал ва горизонтал муносабатлар, дотация, субвенция, бюджет ссудаси.*

INTER-BUDGET RELATIONS AND WAYS OF REGULATING THEM

ANNOTATION

In this article, inter-budget relations and the role of transfers in them, their objective necessity, functional tasks, economic consequences and prospects for the development of regulation of inter-budget relations are highlighted.

***Key words:** inter-budgetary relations, inter-budgetary transfer, vertical and horizontal relations, subsidy, budget loan.*

КИРИШ

Мамлакат тараққиёти ва хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти механизмнинг босқичма-босқич такомиллашиб бориши, давлат томонидан бажарилувчи функцияларни жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ролини оширмоқда. Бунда муҳсулотларни ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш натижасида яралувчи ялпи ички маҳсулот ва миллий даромаднинг тенг тақсимланиши ҳисобига давлат бюджети ихтиёрида доимий равишда молиявий ресурслар шаклланиб боради. Давлат ихтиёридаги шакланган пул маблағлар марказлаштирилган пул фонди яъни давлат бюджетида тўпланади. Давлат

бюджетида шаклланган маблағлар мамлакатнинг молиявий сиёсатини юритишининг асосий режасини ўзида ифодалайди.

Ўзбекистон иқтисодиётини янада ривожлантириш ва модернизация қилиш, 2022-2026 йилларга мўлжалланган Тараққиёт Стратегиясини сўзсиз бажариш ва шу асосда иқтисодий ривожланишнинг юқори ва барқарор суръатларини, самарадорлигини ҳамда макроиқтисодий мувозанатни таъминлаш [1] каби устувор вазифаларни амалга ошириш шароитида макро-микродаражадаги молиявий ресурслар оқимларининг барқарор механизмларини шакллантириш долзарб аҳамият касб этади. Молиявий ресурслар оқимларини мустаҳкамлаш, иқтисодиётни ривожланишининг ўзаро нисбийлигини ва тенглигини, унинг турли соҳаларини ривожланиши ва самарали ишлашини ҳамда бюджет даромадлари ва харажатларининг мувозанатини таъминлаш бқорида келтирилган мақсадларга эришишда муҳим ўрин эгаллайди.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Ўзбекистон республикаси давлат бюджети ва маҳаллий бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар бўйича қатор маҳаллий олимлар ўз тадқиқотларини амалга оширишган. Хусусан, З.Х.Срожиддинованинг илмий ишида Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими унинг таркибий қисмлари ўрганилган. Давлат бюджети билан маҳаллий бюджетлар ўртасидаги ўзаро алоқалар умумий ҳолда қаралган [3].

Иқтисодиёт фанлари доктори, профессор Т.С.Маликов ва П.Жалиловлар тадқиқотларида Давлатнинг бюджет-солиқ сиёсати билан боғлиқ масалаларга асосий эътибор қаратилган [4].

Ш.А.Тошматов, Ш.Р.Ражаббаев, А.Х.Исламкуловларнинг ишларида молиялаштириш ва давлат бюджетига боғлиқ назарий масалалар урганилган[5]. А.Х.Исламкулов ўз ишида Давлат бюджети даромадларини прогнозлаштириш масалаларини кўриб чиқган, Давлат бюджети даромадлари билан ҳар хил даражадаги бюджетлар ўртасидаги муносабатлар қисман қаралган холос[6].

Хорижий олимлардан Brennan G., Buchanan J. ўз тадқиқотларида турли даражадаги бюджетларнинг даромад нуқтаи назаридан ваколатларни тақсимлаш борасида қуйидаги фаразларни шакллантиришган:

биринчидан, бюджет ваколатларини маҳаллий давлат бошқарувида ўтказилиши марказий бюджет харажатларини пасайтириши билан бирга маҳаллий бюджетлар харажатларини ўсишига олиб келади ;

иккинчидан, маҳаллий давлат ҳокимиятининг бюджет сиёсатига оид ваколатлари ортади ҳамда мустақил равишда солиқларни белгилаш имконияти ҳудудлар ўртасида рақобатнинг вужудга келтиради. Маҳаллий давлат ҳокимияти

худудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш мақсадида резидентлар ва бизнесни ривожлантириш учун солиқ ставкаларини пасайтиришлари оқибатида ушбу худудларнинг даромадлари пасаяди [7].

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларни самарадорлигини ошириши ва уни бошқаришнинг бозор усулларига мос келувчи тузилмасини мукамал шакллантириш мураккаблиги барчага маълум. Шунинг учун бюджет тизимидаги ислохотлар ҳам босқичма-босқич иқтисодий ислохотларнинг бош концепциясига ва устувор йўналишларига мувофиқ равишда амалга оширилаётганини такидлаш лозим.

Бюджет тузилмаси ва бюджетлараро муносабатларни тартбга солиш тушунчалари бўйича иқтисодчи олимлар томонидан турли хил фикрлар билдирилган. Масалан, аксарият адабиётларда бюджет тузилмаси бюджет тизимига қўшиб юборилади ёки муаллифлар бюджет тузилмасининг таърифини аниқ бермайдилар. Бюджет тузилмаси эса бюджет тизимини ташкил қилиш ва унинг тузилиш тамойилларини, турли даражадаги ҳокимият органларининг бюджет ҳуқуқлари ва ваколатлари, даромад ва харажатларни бюджет тизими бўғинлари ўртасида тақсимлаш тамойилларини аниқланишида муҳим аҳамиятга эгадир.

Профессор В.М. Родионова, бюджет тузилмасининг 3 асосий элементини ажратиб кўрсатади: мамлакатнинг бюджет тизими, турли даражадаги ҳокимият органларининг бюджет ҳуқуқлари, бюджет тизими бўғинлари ўртасида даромад ва харажатларни тақсимланиш тамойиллари [8]. Бюджет тузилмасининг ушбу шаклда ёритилиши бюджет тузилмаси молиявий категориясининг замонавий мазмунини тўлақонли равишда ўзида акс эттиради.

Бюджет тизими маҳаллий ва республика даражадаги бюджет бўғинлари ўртасида бюджетга оид муносабатлари йиғиндиси ҳисобланади. Дунё мамлакатлари давлат қурилишидан келиб чиқиб бюджет қурилиши амал қилади. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими бюджетларига республика ва маҳаллий бюджетлар (Қорақалпоғистон республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳар бюджети ҳамда туман ва шаҳар бюджетларидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси маҳаллий бюджетларига 2021-2023 йиллар учун мўлжалланган умумдавлат солиқлардан ажратмалар нормативлари 1-жадвалда келтирилган.

Келтирилган маълумотларига кўра, саноати ривожланган худудларда умумдавлат солиқларининг маълум қисми ушбу худуд ихтиёрида

қолдирилатган бўлса, саноатлаштиришни бошлаган ҳудудларда улар тўлиғича мазкур ҳудуд ихтиёрида қолдирилган.

1-жадвал.

2021-2023 йилларда Қорақалпоғистон Республикасининг республика бюджетига, вилоятларнинг вилоят бюджетларига ва Тошкент шаҳрининг шаҳар бюджетига умумдавлат солиқларидан ажратмалар меъёрлари [2]

Ҳудудлар	2021 йил		2022 йил		2023 йил	
	ЖШ (ЯТТ)дан олинадиган даромад солиғи	ЮШдан олинадиган фойда солиғи	ЖШ (ЯТТ)дан олинадиган даромад солиғи	ЮШдан олинадиган фойда солиғи	ЖШ (ЯТТ)дан олинадиган даромад солиғи	ЮШдан олинадиган фойда солиғи
Қорақалпоғистон	100	100	100	100	100	100
Андижон	100	100	100	100	100	100
Бухоро	100	100	100	100	100	100
Жиззах	100	100	100	100	100	100
Қашқадарё	100	100	100	100	100	100
Навоий	62	100	63	63	75	75
Наманган	100	100	100	100	100	100
Самарқанд	100	100	100	100	100	100
Сурхондарё	100	100	100	100	100	100
Сирдарё	100	100	100	100	100	100
Тошкент в.	45	45	42	40	63	63
Фарғона	100	100	100	100	100	100
Хоразм	100	100	100	100	100	100
Тошкент ш.	5	5	5	5	8	8

Хулоса ўрнида қайд этиш мумкинки, мазкур ажратмалар маҳаллий давлат ҳокимиятининг ушбу солиқ турлари тушумларини ўз вақтида ва тўлиқ таъминлашларини етарли даражада рағбатлантирмайди.

Тартибга солувчи даромадлар ичида жисмоний шахслар даромад солиғи алоҳида ўрин эгаллайди. Маҳаллий бюджетга келиб тушадиган мазкур солиқ

тушумлари жами тартибга солувчи даромадларнинг 60%ни ташкил қилади. Шунингдек, кичик корхоналарнинг ягона ижтимоий тўлови ҳам тартибга солувчи даромадлар ичида аҳамиятлиси ҳисобланади. Унинг жами тартибга солувчи даромадлар ҳажмидаги улуши 20-30 фоизини ташкил қилади. Мазкур солиқ тури бўйича нисбий ва абсолют кўрсаткичларнинг ўсиши кузатилмоқда.

Юқорида айтилганидек, Ўзбекистон Республикаси маҳаллий бюджетлари даромад базасини деформация қилиш мақсадида турли хил бюджетни тартибга солиш методларидан фойдаланилади.

Бир неча йиллардан буён бюджетлараро трансфертлар иш ҳақи, халқ таълими ташкилотларининг ягона ижтимоий тўлови ва ижтимоий нафақаларни молиялаштиришга ажратилмоқда.

2021-2023 йилларда республиканинг 14та худудидан 11 таси трансфертлар олган. 2021-2023 йилларда Андижон, Қашқадарё, Наманган, Самарқанд, Сурхондарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси энг кўп миқдорда трансфертлар олишган (2-жадвал).

2-жадвал

2021-2023 йилларда Ўзбекистон Республикасининг республика бюджетидан Қорақалпоғистон Республикаси республика бюджетига ва вилоятларнинг вилоят бюджетларига ажратиладиган тартибга солувчи бюджетлараро трансфертлар миқдорлари [2]

Т/р	Худудлар номи	2021 й.		2022 й.		2023 й.	
		млрд. сўм	%	млрд. сўм	%	млрд. сўм	%
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	1301,4	12,46	1518,0	10,75	2672,4	11,01
2.	Андижон вилояти	876,7	8,40	1682,3	11,92	2805,5	11,55
3.	Бухоро вилояти	440,0	4,21	442,3	3,13	645,9	2,66
4.	Жиззах вилояти	490,0	4,69	824,6	5,84	1284,4	5,29
5.	Қашқадарё вилояти	1577,3	15,10	2051,3	14,53	3819,0	15,73
6.	Наманган вилояти	1284,0	12,30	1704,8	12,08	2899,9	11,94
7.	Самарқанд вилояти	1102,7	10,56	1008,0	7,14	2196,3	9,05
8.	Сурхондарё вилояти	1293,6	12,39	1987,0	14,08	3248,9	13,38
9.	Сирдарё вилояти	534,3	5,12	673,2	4,77	1086,2	4,47
10.	Фарғона вилояти	910,1	8,71	1377,4	9,76	2181,0	8,98
11.	Хоразм вилояти	632,9	6,06	846,6	6,00	1441,4	5,94
Жами		10443	100	14115,6	100	24280,9	100

2-жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, 2021 йилдан бери трансфертлар оладиган ҳудудлар сонида ўзгариш кузатилмаган. Фақатгина Бухоро вилоятида трансфертлар улуши камайса-да, суммаси ўсиб бормоқда. Кичик ҳажмдаги трансфертлар Жиззах, Сирдарё ва Хоразм вилоятлари улушига тўғри келди. Келтирилган маълумотлар яна бир бор ҳудудларнинг трансфертлар олиш миқдорини қисқартирувчи сиёсатни амалга ошириш аҳамиятини тасдиқлайди.

МУҲОКАМА

Ҳудуд бюджетини комплекс таҳлил қилиш орқали ҳудудий қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимияти органлари бюджет-солиқ сиёсатини шакллантириш ва амалга ошириш, бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш, бюджет маблағларини ўзлаштириш устидан назоратни кучайтириш масалаларига оид қарорлар қабул қилишлари учун керакли маълумотларга эга бўладилар. Бу ерда яна бир муҳим масала «Ташаббусли бюджет» лойҳасига келиб тушган таклифларнинг мазмунига қараб мамлакатимиз ҳудудларидаги ижтимоий соҳага оид қандай муаммолар бор эканлиги ҳамда уларнинг қайси вилоятларга қанчадан тўғри келиши борасида ҳақиқий ҳолатни билиш мумкин.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида, юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистоннинг яқин истиқболдаги тараққиёти жараёнида маҳаллий бюджетларнинг даромадлари мутаносиблигини таъминлашга қуйидагича ёндашиш борасида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

– ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ва самарали бошқарувига эришиши ҳамда даромадларни оширишда маҳаллий бюджетлар даромадларини тенглаштиришнинг ижобий таъсир доирасининг кенгайишига эътиборга қаратиш;

– бюджет трансфертлар тизими маълум мезонлар асосланиши, шаффофлигини таъминлаш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 60-сонли Фармони*

2. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва Давлат бюджети параметрлари прогнози тўғрисида”ги Қарорлари. Манба: www.lex.uz.*

3. Сирожиддинова З.Х. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими: Дарслик. – Тошкент, 2010. – 500 б.
4. Маликов Т., Жалилов П. Бюджет-солиқ сиёсати. – Т.: “Академнашр”, 2011. – 472 б.
5. Тошматов Ш.А., Ражаббаев Ш.Р., Исламкулов А.Х. Молиялаштиришнинг инновацион усуллари. Монография. – Т.: “Молия” нашриёти, 2015. – 160 б.
6. Исламкулов А.Х. ва б. Давлат бюджети даромадларини прогнозлаштириш. Монография. – Т.: “Spectrum Media Group” нашриёти, 2015. – 160 б.
7. Brennan G., Buchanan J. “Towards a Tax Constitution of Leviathan” *Journal of Public Economics*, 8, p. 255-274.
8. Родионова В.М. Современные требования к бюджетному законодательству // *Финансы*, 1998, №7–С. 11.